

**Arnold J.Toynbee, Hıristiyanlık ve Dünya Dinleri,  
Türkçesi: Prof.Dr.Mehmet Aydın, Din Bilimleri Yayınları,  
Konya 2002, 103 sayfa**

*Yrd. Doç. Dr Hidayet IŞIK\**

Dinler Tarihi'nde kullanılan yöntemlerden biri olarak "karşılaştırma", çeşitli dinlerin daha iyi anlaşılması için önümüze geniş bir alan ve ufuk sunmaktadır. Dinleri karşılaştırmalı olarak incelemek, herhangi bir dinin diğer dinlere bakışını ve yaklaşımını ortaya koymak, Dinler Tarihi çalışmalarının son derece önemli bir yönünü teşkil etmektedir. Ancak ülkemizde, Dinler Tarihi disiplinindeki son yıllarda görülen nispeten sevindirici gelişmelerin yanında, karşılaştırmalı incelemelerin yok denecek kadar az olması büyük bir eksiklik oluşturmaktadır. Bu alandaki çalışmaların hızlandırılması ve Karşılaştırmalı Dinler Tarihi'nin canlandırılması bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Prof.Dr.Mehmet Aydın Bey'in, XX.yy.ın büyük düşünürlerinden İngiliz tarih felsefesi Arnold Toynbee'den yaptığı çevirinin, Hıristiyanlığın diğer dinlere yaklaşımını ortaya koyması ve bu arada yaptığı karşılaştırmalar açısından önemli bir katkıyı oluşturduğu görülmektedir.

Geniş bir düşünsel yoğunluğu da bünyesinde bulunduran eser dört bölümden meydana gelmektedir. Her bölümde sırasıyla "dinlerin mukayesesi için kriterlerin neler olduğu", "dini açıdan çağdaş dünyanın özellikleri", "Hıristiyanlık ile çağdaş dünyayı birleştiren Batı medeniyeti arasındaki ilişkiler" ve "bugünün Hıristiyan olmayan dinlerine Hıristiyanca bir yaklaşımın nasıl olması gerektiği" üzerinde durulmaktadır.

Mütercim ve yazarın, "Önsöz"lerinde belirttiklerine göre eser, 1955 yılında Hewett vakfı tarafından davet edilen Toynbee'nin, Amerika'da verdiği se-

---

\* Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

minerlerden oluşmaktadır. Bu seminerler, soğuk savaşın devam ettiği ve dünyanın Doğu-Batı/Komünist-Kapitalist bloklara ayrıldığı bir dönemde verilmiştir. Bu yüzden, Batı cephesinden konuşan Toynbee, sık sık Komünizm'in açmazlarına atıfta bulunmaktadır. Yazarın önsözünde belirttiği ve müterciminde de dikkat çektiği şekilde insanlık, yüksek tipli dinlerin dışında yeni bir din üretmiştir. Bu din "kollektif insanlığın gücüne yaptığımız tapınma", ya da "insanın kendine tapınması" şeklinde ifadesini bulmaktadır. Toynbee'ye göre bu insani kült, baskıyı ve dayatmayı da beraberinde getirmiştir. Bu dinin en belirgin tezahürü Komünizm ve Faşizm'dir. Ancak Toynbee, tersinden bir yaklaşımla Kapitalizm ve Sekülerizm'in de benzer özelliklere sahip olduğunu görmezden gelmektedir.

**I.** Toynbee birinci bölümde "dinlerin karşılaştırılmasında kullanılan ölçütlerin neler olması gerektiği" üzerinde dururken önce, yüksek tipli dinlerin genel özelliklerinden yola çıkmakta (s.2) ve dinlerin doğuşu üzerindeki felsefi etkiden söz etmektedir. (s.3-4)

Toynbee'ye göre dinleri birbiriyle karşılaştırırken bir takım ölçütler aranacaksa önce davranışı, yani ameli incelemek gerekecektir. Bu açıdan dini pratiği değerlendirmede iki tarz yaklaşım söz konusudur: Birincisi, bir dindeki amel ile ideal arasındaki açığı çözmekten ibarettir. Yazara göre birinci yaklaşımla İslamiyet günümüz yüksek dinlerinin en iyisidir. İkinci tarz ise, ideal noktayı göz ardı ederek belli bir dine inanırın amellerini diğer dinlerin inananlarının amelleri ile karşılaştırmaktır. (s.6) Ancak bunu yaparken birinin en yüksek tabakasını diğerinin en alt tabakasıyla karşılaştırmadan sakınarak paralel bir karşılaştırma gereklidir. Yalnız burada da manevi eliti mi yoksa sade müntesibi mi baz alacağımız problemi karşımıza çıkmaktadır. (s.8). Kanaatimizce burada, Toynbee'nin neden önce inancı değil de ameli baz aldığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Oysa dinin inanç boyutu pratik ve ahlaki boyutundan önce gelmekte ve bunlar inanca göre şekillenmektedir.

Yazar daha sonra Hıristiyanlıkla sınırlı kaldığını söyleyerek Hıristiyan dini yaşantısına göz atmak istemektedir. (s.10). Burada önce Hıristiyanlığın yaşadığı inanç ve ahlak krizini dile getirmekte (s.11), sonra da totaliter yönetimlerdeki dini durumdan söz etmektedir. (s.12-14). Yine burada enterasan bir duruma işaret eder: Komünizm gibi totaliter bir rejim dine karşı kesin tavır almasına rağmen gerektiğinde bazı dini mitolojileri ödünç almaktan çekinmemiştir. Örneğin; Komünizm, Yahudilik'ten, "seçilmiş halk" mitini ve Sion'un nihai zafere kadar kurulacak "dünya cenneti" mitini ödünç almıştır. (s.14-15). Aynı şekilde çağdaş-putperest totaliter inançlar "dini fanatizm"i İbrahimi çizgideki

Yahudilik-Hıristiyanlık-İslam geleneğinden almışlardır. (s.15-17). Ancak kanaatimize göre, fanatik anlayışın adı geçen üç dinle ve özellikle İslam'la ne derece örtüştüğü önemli bir sorudur. Nitekim yazar burada Yahudi/Hıristiyan geleneğindeki “kıskanç Tanrı” kavramına atıfta bulunarak, kıskanç Tanrı'nın çocuklarının kolayca toleranssız ve zulmedici olabileceğini ve fanatizme kayabileceğini söylemekte ve bunun günahını daha çok Yahudiliğe yüklemektedir. (s.16-17).

Toynbee, bütün bunları bir sonuca varmak için söylediğini belirtmektedir: “Ne inançlar ne de davranışlar bize, dinlerin karşılaştırılması için bir takım kriterler çıkarmamıza imkan vermemektedir”. O halde dini inanç ve pratiklere hakim olan ve onlara ilham veren üçüncü bir unsur aramamız gerekecektir. (s.17). Çünkü yüksek dinler insanı en yüce spiritüel varlık olarak kabul etmektedir. Bu noktada En Yüce Varlığa yaklaşımda “müşahhas Tanrı” kavramından “Brahman” ve “Nirvana” kavramlarına kadar çeşitli benzer yaklaşımlar vardır. Yazarın ifadesiyle “bu tutum benzerliği, bu dinleri kendi aralarında karşılaştırmak için bir kriter sağlamaz, fakat en azından bir taraftan tabiata, diğer taraftan insana, kolektif gücün sezgisine tapmakta olan ilkel dinlerin iki çeşitliliği ile, bir gurup olarak telakki edilen yüksek dinlerin mukayesesi için bir kriter verebilir”. (s.18). Örneğin; saf aşk olarak Tanrı vizyonu, köklerini, insana hayat vermek için ölen bitkisel Tanrı kültüründe bulmaktadır. Çünkü nebati dinde Tanrı, insanın maddi hayatının devamı için ihtiyaç duyduğu ekmeği temin etmesi için ölmektedir. Hıristiyanlıktaki spiritüel ekme kavramı bu imaj üzerine dayanmaktadır. (s.19).

Toynbee birinci bölümün sonunda, dinlerin kötülük ve ızdırap karşısındaki tavrını ele almaktadır. Toynbee'ye göre kötülük noktasında iki problem söz konusudur: İyinin ve kötünün yaratıcısı olarak Tanrının mutlaklığı ve insanın iyinin yanında yer alması gerektiği. (s.19-20). Yazara göre Hinduizm, gerektiğinde iyiliği feda ederek mutlağı sezgisel olarak kurtarmaya gayret etmektedir. Musevi dinler ise, gerektiğinde mutlağı feda ederek sezgisel olarak iyiliği kurtarmaya çalışmaktadırlar. Oysa bu iki çözümden hiç biri, gerçek çözüm değildir. Çünkü Tanrı, hem mutlak hem de iyi olmalıdır. (s.21). ızdırap noktasında ise insan tecrübesi, ızdırabın arzunun sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir. (s.22). Bu noktada Budizm'in yaklaşımındaki doğruluk payını göz ardı etmemek gerekmektedir. Ancak arzunun daima kötü olmadığını, iyiliği de ifade ettiğini göz önüne almak da gerekir. Örneğin; bir Hıristiyan için, aşk için ızdırap çekmek müsbet bir iyiliktir. İsa'nın çarmıhı ve tanrısal görüntüsü de bunun sonucudur. (s.23-24). Toynbee, “kötülük karşısındaki tavırdan daha ziyade,

ızdırabın karşısındaki tavrın, muhtelif yüksek dinlerin kendi aralarında mukayese edilmesinde, bizlere bir kıtas sağlayacağı” kanaatindedir. (s.26).

**II.** Toynbee, kitabının, “dini açıdan çağdaş dünyanın özellikleri”ni incelediği ikinci bölümüne, dünyanın geçmekte olduğu derin krize işaret ederek başlamıştır. (s.27). Ona göre dini açıdan dünyanın özelliklerinden biri, dinlerin Hint ve Güney-Batı grubu şeklinde iki coğrafi gruba dağılmış olmasıdır. Birinci grubun merkezi, Hinduizm ve Budizm azizlerinin kutsal mekanlarının bulunduğu Ganj vadisindeki Bihar eyaletidir. İkinci grubun merkezi ise Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam’ın kutsal yerlerinin bulunduğu Filistin-Hicaz bölgesidir. (s.27-28). Devam eden sayfalarda Toynbee, dinlerin yayılışı ve dağılımından ayrıntılı olarak söz etmektedir. (s.28 vd.).

Toynbee’ye göre bütün yüksek dinler, tabiat kültü ile birlikte insan kültürünü reddetmekte de uyuşmaktadır. Ancak bu dinlerin mensupları arasında problem oluşabilmektedir. Örneğin; Hıristiyan ve Müslümanlara göre Hinduizm, tabiat kültü ile ilişkisini tam olarak koparamamıştır. Yine Yahudi ve Müslümanlara göre Hıristiyanlık, monoteizmi bir insan kültürüne sürüklemiştir. İlave ten Hıristiyanlar da İslam’ı, Haceru’l-Esved’in tebcili ve Hac gibi İslam öncesi Putperestlik adetlerini bünyesinde barındırması noktasında tenkit edebilmişlerdir. (s.35-37). Ancak Toynbee burada Hac ibadetinin, Hz.İbrahim’e uzanan geçmişini göz ardı ederek onu Cahiliye Putperestliğine bağlama noktasında yanılıya düşmüştür. Dahası, Müslümanların Haceru’l-Esved’e ibadet için hac ettiklerini söylemek de çok büyük bir yanılıdır. (s.34). Oysa bu taşı ziyaret haccın şartlarından değildir. Hele bu taşta ibadet diye bir şey hiç söz konusu değildir. Nitekim Toynbee’nin bu iki noktadaki yanılısına mütercim tarafından işaret edilmesi isabetli olmuştur. (s.34 ve 37’deki dipnotlar).

Toynbee’nin değindiği diğer bir konu, yüksek dinlerin insan kurbanını kesinlikle reddetmesidir. Bununla birlikte Kenanlıların büyük oğlu kurban etme ayini, Yahuda’da M.Ö. VII. yy.a kadar icra edilmiştir. Kenan mitolojisi metinlerinde kurban ayininin, insanlar aleminden tanrılar alemine nakledildiği görülmüştür. (s.38-39). Yazara göre bu, Hıristiyanlık’taki, “yaratıkların kurtuluşu için kendini feda eden Tanrı oğlu” düşüncesinin ilham kaynağıdır. (s.39).

Toynbee’ye göre çağdaş dünyanın özelliklerinden birisi, doğum tesadüfünün tayin ettiği dini mensubiyetin, yerini, dinler arasındaki daha bilinçli bir tercihe kendisini bırakmakta olmasıdır. Toynbee’ye göre bu, Batı uygarlığının dünya çapındaki yayılmasından kaynaklanmaktadır. (s.41). XV. ve XVII. yy.lardaki Batı yayılmasının ilk merhalesi esnasında Batılıların hepsi Hıristiyan

kilisesi mensupları idiler. Ancak bu yy.lardaki Batı Hıristiyanlığı diğer dünya tarafından reddedilmiştir. (s.42-43). Toynbee burada Hıristiyanlığın Japonlar ve Çinliler tarafından reddedilişi ile Batı Hıristiyanlığının Monofizit Hıristiyanlar tarafından Habeşistan'dan kovuluşunu örnek olarak verir. (s.43). Bunun tersine XVII. yy.dan sonraki Batı yayılcılığı başarıyla sonuçlanmış ve dünya Batı uygarlığı tarafından ele geçirilmiştir. Ancak bu uygarlık Toynbee'ye göre Hıristiyan karakterli değildir. O, yalnızca bir hülasadır. (s.44).

Bununla beraber Toynbee, her iki yayılcılıkta da Hıristiyan misyonerlerinin rolünü göz ardı etmemektedir. (s.44-45). Şüphesiz bu yayılcılığın gerçekleşmesinde ve dünyanın Batı uygarlığını kabulünde Batının teknolojik düzeyinden yararlanma isteği yanında Batılı özgürlüğe kavuşma düşüncesi de rol oynamıştır. (s.47). Toynbee'ye göre burada söz konusu olan özgürlüğün iki şekli vardır: Ferdi özgürlük ve devletlerin, milletlerin özgürlüğü demek olan toplu insan gücü özgürlüğü. (s.47-48). Thomas Hobbes'in "Levithan" adını verdiği bu toplu insan gücü, komünist ve faşist rejimlerde kendini göstermiştir. (s.48). Toynbee'nin burada söz konusu ettiği devirdeki dünya, ona göre bu iki özgürlükten hangisini seçeceği sorusu ile karşı karşıyadır. (s.49). Ancak daha sonraları bütün dünya, komünist ve faşist ideolojilerin yıkıldığına ve ferdi özgürlüğün baz alındığı liberalist/kapitalist anlayışın hakim kılındığına şahit olmuştur. Toynbee toplu insan gücünün hakim/ihya olmasını her zaman bir tehlike olarak görmektedir. (s.50). Yine ona göre toplu insan gücünün daha az tehlikeli kısmı, dini olmayan, laikleşmiş ferdi huzur ve mutluluktur. Bu mutluluk manevi değerler de taşımaktadır. Ancak bunlar dini olmayan spiritüel değerlerdir. Böyle bir mutluluk dinlerin ilke ve idealleriyle uyuşmamaktadır. (s.50-51).

**III.** Toynbee kitabının üçüncü kısmında "Hıristiyanlık ile çağdaş dünyayı birleştiren Batı uygarlığı arasındaki ilişkiler"i araştırmaktadır. Toynbee bu bölümde öncelikle Hıristiyanlığın, Batı uygarlığı ile olan ortaklığının tamamen kısmi ve zamanla sınırlı olduğuna dikkat çekmektedir. Bunun başlangıcını ise M.Ö. 700 yılından önce tespit edebileceğimizi düşünmemektedir. (s.53). Hıristiyanlığın Roma ile savaşımı ve Yunan Felsefesi ile karşılaşması Batı uygarlığının söz konusu olmadığı bir devirden önce gerçekleşmiştir. (s.54-55). Bunun yanında Hıristiyanlık, tarihin hiçbir döneminde Batı toplumunun sınırları içine hapsedilmemiştir. Örneğin; bugün Doğu Ortodoksları, Monofizitler, Nestorienler Hıristiyan dünyanın Batılı olmayan müntesipleridir. (s.55-57). Toynbee buradan hareketle Hıristiyanlığın, Batı uygarlığının yok olmasından sonra da yaşamaya devam edeceği kehanetinde bulunacağı söylemektedir. (s.57).

Toynbee'ye göre Batı uygarlığının menşeyini incelediğimizde, Greko-Romen uygarlığın mirasçıları olan ve kilise tarihinde önemli rol oynayan Aziz Ambroise, Augustin, Gregorie ve Benoit gibi değerlerle karşılaşırız. Bu durum bize, Batı uygarlığının Hıristiyan kilisesinin yardımı olmaksızın gerçekleşmeyeceğini göstermektedir. (s.60). Ancak, yazara göre Batı uygarlığının siyasal ve savaşıç gelenekleri Hıristiyan menşeli değildir. Bu gelenek Roma imparatorluğundan, kuzey barbarlarından ve Antik Yunan'dan gelmektedir. (s.61-62). XV. ve XVI. yy.larda da Helenizm'in yeniden doğması ile Antik Yunan'daki putperest unsurlar Hıristiyanlığa girmiştir. (s.63).

Toynbee, Hıristiyan kilisesinin Batı ekonomisini yarattığı fikrindedir. Batı uygarlığının ekonomik gelişmelerini Benediktin tarikatının yan ürünleri olarak görmektedir. (s.63). Ancak bu durum Hıristiyan manevi hayatına zarar vermiştir. Toynbee'nin ifadeleriyle, "manastırların büyük başarı, gelişme ve ekonomik faaliyetlerini müteakib, gittikçe çoğalan rahip sayısının, uzayıp giden zaman içinde spiritüel hayattan uzaklaşarak, sadece dünyevi işlere yöneldiğini tespit etmekteyiz". Bu durum, "keşişlerin spiritüel hayatının tahribi" olmuştur. (s.64).

Toynbee, XX. yy.da dinin çok zayıfladığına işaret etmektedir. (s.71). Bu yy.da fanatizm, Batılı hayata atalar Hıristiyanlığını değil, modern Batı ideolojileri olan Komünizm ve Faşizmi dahil etmiştir. Yazara göre Hıristiyanlığa alternatif oluşturduklarını söyleyen bu ideolojiler, aslında eski bir dinin çağdaş varyantından başka bir şey değildir. Bu eski din, insanın kendisine tapınması demek olan "kuvvet iç güdüsü kültür"dür. Yazar bunu şöyle ifade etmektedir: "Komünizm, kuvvet iç güdüsünün dünya çapındaki kültürdür. Bu açıdan bakıldığında Tanrıça Roma ve Tanrı Sezar'a karşı yapılan kültürün modern benzeri gibi görünmektedir. Faşizm, kuvvet iç güdüsünün mahalli çaptaki kültürdür. Bu açıdan bakıldığında Atina, Isparta ve Roma imparatorluğunun tesisinden önceki Greko-Romen dünyanın diğer site devletleri kültürünün modern benzeri gibi görünmektedir". (s.72). Bu insan kültürü kendine yeni silahlar bulmaktadır. Bugün bu silah, Batının modern teknolojisidir. (s.72-73).

Toynbee Batı dünyasında "bayrak"la "haç"ın yan yana gelmesini de uygun bulmamaktadır. Ona göre burada geleneksel Hıristiyanlığın yeni putperestlik ile birlikteliği söz konusudur. (s.73-74). Mütercim dipnotta Toynbee'ye katılmadığını ifade etmiştir. Çünkü; dünyada bütün milletlerin bir ırkı, bir de dini mensubiyeti vardır. Her iki mensubiyet milleti, millet de devleti oluşturur. Devlet de bayrakla temsil edilir. Bayrağın altında bir biriyle bütünleşmiş olarak her iki mensubiyet de vardır. (s.74, dipnot).

Toynbee bu bölümün bundan sonraki kısmına daha önce işaret ettiği, insanın kendi kendine tapınmasının tehlikelerine dikkat çekerek devam etmektedir. Bugün Hıristiyanlık ve diğer bütün dinler bu ortak düşmanla yüz yüzedir. (s.74 vd.).

**IV.** Toynbee'nin kitabının son bölümü, "bugünün Hıristiyan olmayan dinlerine Hıristiyanca bir yaklaşımın nasıl olması gerektiği" konusundadır. Toynbee'ye göre bütün dinlerin birbirine yaklaşımları ancak ortak bir zeminde mümkün olabilir. Böyle bir zeminin en önemli unsuru insan fıtratı ve özellikle insanın asli günahı dediği "ben merkezilik" (egocentrisme)'dir. Bütün yüksek dinler bu asli günahla mücadele halindedir. (s.77-79).

Bundan sonraki sayfalar, yüksek dinlerin modern dünyada karşılaştıkları problemler ile ilgilidir. Toynbee, daha çok ikinci bölümde değindiği problemleri burada tekrar özetlemiştir. (s.79 vd.)

Yazarın bu bölümde tartıştığı başlıca problem, Batı Hıristiyanlığının diğer din mensuplarına hangi hareket tarzı ile ve hangi halet-i ruhiye ile yaklaşacağı problemidir. (s.84-85). Yazara göre bunun için önce Batı Hıristiyanlığını Batılı aksesuarlardan temizlemek gereklidir. (s.85). Aslında bu, yeni ortaya çıkmış bir problem değildir. Örneğin; kilise babaları Clement ve Origene de buna benzer bir problemle karşılaşmışlar ve hitap ettikleri insanlara onların alışık oldukları terimlerle yaklaşmışlardır. Cizvitler de Hıristiyanlıktan Greko-Romen aksesuarları temizlemişler ve onu, Çinli ve Hintlilerden aldıkları terimlerle açıklamışlardır. (s.85-86). Toynbee'ye göre Hıristiyanlar, diğer din mensuplarına, Batılı vasfı ile değil de, sırf Hıristiyan vasfı ile yaklaşabilseler, onlara etki etme şansları çok artacaktır. (s.87). Bu noktada Toynbee, Hıristiyanlığı geleneksel Hıristiyan inancından temizlemek ve özüne döndürmeyi denemek gerektiğini de söylemektedir. (s.87-88).

Toynbee, bu söylediklerine, Hıristiyanlığı inhisarcı/tekelci ruhundan ayıklamak gerektiğini de ilave eder. (s.88-89). Çünkü; Tanrının başka topluluklara başka vahiyler göndermemiş olması mümkün değildir. (s.88). Aynı şekilde bu inhisarcı ruh kibir günahını da beraberinde getirmiştir. (s.89). Bu da, yukarıda sözü edilen ben merkezilik işaretidir. Oysa ben merkezilik, insanlık için kendini kurban edecek kadar inayet taşıyan Hıristiyan Tanrı fikri ile uyuşmamaktadır. (s.90). Bu yüzden Hıristiyanlık, XVII. yy.da önce Japonya'dan, sonra Çin'den ve nihayet Batı dünyasının idarecileri tarafından Bizzat Batı dünyasından atılmıştır. Toynbee'ye göre şayet Hıristiyanlık, bugünkü inhisarcı-kibirli

ruhtan temizlenmezse, gelecekte de insan şahsiyetinin kutsal karakteri adına reddedilecektir ve Hıristiyanlık için bir istikbal olmayacaktır. (s.91).

Toynbee bundan sonra asıl soruya tekrar döner. Bu söylediklerinin ışığında, Hıristiyanların diğer yüksek dinler ve onların mensupları karşısındaki durumunun ne olması gerektiğini sorgular. Ona göre bu noktada, bir Hıristiyanın, Hıristiyan inançlarının hakikat ve doğru olduğuna sıkıca sarılmakla birlikte, belli ölçüde diğer yüksek dinlerin de doğrunun ve hakikatin bir vahyi olduğunu kabul etmesi gereklidir. (s.91-92).

Bu noktadan sonra Toynbee, dünyanın birleşmeye doğru gideceğini ve bunun, sahip olduğumuz farklı kültür varlıklarımızın entegrasyonu ile belirginleşeceğini söyler. (s.93). Ona göre zaten Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam köken itibari ile farklı değildir. Budizm ve Hinduizm de Hıristiyan Batıya entegre olabilir. (s.93-95). Yalnız bu, senkretik bir din oluşturulması anlamında değildir. Nitekim Moğol İmparatoru Ekber'in ve Roma İmparatoru Julien'in senkretik din oluşturma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. (s.95). Bunun ötesindeki bir uzlaşma ile milletlerin farklı dini, kültürel ve spiritüel zenginlikleri insanlığın ortak malı olacaktır. Böylece diğer dinleri saygı, tebrik, hayranlık ve aşk ile telakki ederek, Hıristiyanlığın gerçek pratiği içinde ilerlenmiş olunacaktır. (s.96).

Toynbee, bundan sonraki sayfalarda Hıristiyanlığın temel unsurlarını açıklamaktadır. (s.97-98). Ancak bu unsurlar, Toynbee'ye göre salt hıristiyanı unsurlar değildir. Önceki din ve kültürlerden kaynaklanmışlardır. Örneğin; Tanrı'nın kendisini çarmıhta feda etme telakkisi, insana hayat ekmeğini temin etmek için kendisini feda eden Temmuz, Adonis ve Osiris kültünden beslenmiştir. (s.98-99). Toynbee bu noktada Hıristiyanlık ile Budizm'deki Boddhisatva kültürü arasında da benzerlik görmektedir. Nitekim Boddhisatva, insanlara doğru yolu göstermek için son adımı atmayı reddederek kendi kurtuluşunu ertelemekte ve kendisini insanlık için feda etmektedir. (s.99-100). Yine örneğin; Mitraizm, militan kilise idealinde tesirini sürdürmüştür. Osis ve Kibele kültürü ise Roma Katolikleri ve Doğu Ortodokslarında Bakire Meryem kültürü şeklinde devam etmiştir. (s.102).

Toynbee, kitabının bundan sonrasına şöyle devam etmektedir: "Altını çizmek istediğim en önemli fikir, fanatizme düşmeksizin inanabilmemiz ve ne bencil, ne mağrur, ne de kindar olmaksızın davranabilmemizdir". (s.103). Bu noktada verdiği örnek de ilginçtir. Hıristiyanlık Roma'da zafer kazanınca İmparatorluk, bütün putperest kültürün yok edilerek heykellerin kaldırılmasını ve putperest mabetlerin kapatılmasını emretmişti. Roma valisi Symmague buna karşı



çıkarak, “Bu kadar büyük bir sır bir tek yolla yaklaşılması imkansızdır” demişti. Bahsettiği sır, tanrısal gerçeklik ve kainat sırrıdır. Toynbee’ye göre Symmague tarafından dile getirilen problem, günümüz dünyasında da geçerlidir. (s.103). Bu şekilde Toynbee, Hıristiyanlığın, diğer dinlerde de kurtuluşun olabileceği fikrine sahip çıkması üzerinde ciddi manada durmaktadır.

Görüldüğü gibi Toynbee’nin, günümüzden yarım yüz yıl öncesinde verdiği konferanslardan oluşan kitabı, günümüz problemlerine de değinmekte ve Hıristiyanlığın çağdaş dünya ve diğer dinler karşısındaki konumunu ciddi şekilde sorgulamaktadır. Kanaatımızca Toynbee’nin yaklaşımları, daha sonra toplanan Katolik Hıristiyanlığın II.Vatikan Konsilindeki yaklaşımını çağrıştırmaktadır, hatta bir çok noktada daha ileri açılımları içermektedir.